

Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején

1. Bevezetés

Közismert, hogy a magyar nyelv alárendelő összetett mondatainak főbb típusai nyelvünk külön életének első korszakában, az ősmagyar korban alakulhattak ki. Közöttük a mások szavait alárendelt tagmondatban visszaadó idézetfajta, a függő idézet létrejötte is erre a korszakra tehető. (Jellemző kötőszavának, a *hogy*-nak a kialakulása az ősmagyar kor közepétől számítható. Vö. JUHÁSZ DEZSŐ, A kötőszók. In: TNYt. 1: 477.) A korábbi megnyilatkozást — legalábbis többé-kevésbé — eredeti nyelvi formájában felelevenítő egyenes idézet mint a közléstartalom visszaadásának legősibb fajtája (vö. pl. HERCZEG GYULA, A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában: Nyr. 1954: 204) ennél régebbi alakulat. (A „többé-kevésbé” arra vonatkozik, hogy az egyenes idézet sem feltétlenül egészen szó szerinti; különösen nem intonáció szerinti). Az igen kevés szövegemléket tartalmazó korai ómagyar korszakból csak néhány egyenes idézet adatosolható, ám a kései ómagyartól kezdve bőséges példaanyag áll rendelkezésünkre mindkét alapvető idézési típusból, amelyekhez harmadikként társul az előzőektől lényeges eltérést nem mutató kapcsolt egyenes idézés. (A „kapcsolt egyenes idézés” terminus a főmondat és a hozzá *hogy* kötőszóval kapcsolódó egyenes idézet szerkezetét jelöli. Olykor előfordul ugyan, hogy a kapcsolt egyenesként induló idézet átcsúszik függőbe, ez azonban meglehetősen ritka jelenség, így az alapmeghatározást nem érinti. Mivel lényegileg egyenes idézetről van tehát szó, az egyenes idézésekkel együtt tárgyalom őket.)

A kétféle alapvető idézési mód szinonim lehetőséget kínál az idézendő tartalmak folyó szövegbe való beépítésére. Az idézendő tartalmakkal kapcsolatban megjegyzem, hogy idézetnek tekintem a korábbi szövegrészlet felelevenítését és a szereplők aktuális megnyilatkozását, akkor is, ha nem valóságos (vagy ilyennek beállított) megnyilatkozásról van szó (pl. ha gondolatbeli, ha valódi performatív szerepű, ha formája feltételes, tagadott vagy jövőbeli). Az idegen szót jobban tiszteletben tartó egyenes idézet határai élesen kirajzolódnak a szövegben, az idézet egyértelműen elkülönül a kontextustól. A középkori szövegekre az idegen beszéd visszaadásának lineáris és személytelen, monumentális stílusa jellemző, amely világosan megvonja az idegen beszéd határait, és háttérbe szorítja belső, egyéni sajátosságait: a szerző és hősei ugyanazon a nyelven beszélnek — ez az idegen beszéd és a szerzői beszéd közötti kölcsönviszony szempontjából a tekintélyelvű dogmatizmus korszaka (MIHAIL BAHTYIN, A beszéd és a valóság. Bp., 1986. 286, 289).

Míg az egyenes beszéd az elhangzottakat elmondja és bemutatja, a függő beszéd lemond a bemutatásról (KOCZSÁNY PIROSKA, A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1996. 332). A függő idézés annak lenyomata, hogy a szövegalkotó megértette az idézetet, és ennek alapján újraformálja annak tartalmát (UTZ MAAS — DIETER WUNDERLICH, Pragmatik und sprachliches Handeln. Frankfurt, 1972. 161; BAHTYIN i. m. 294). Ez az újraformálás jelentheti csak a nyelvenként kötelező grammatikai-lexikai átalakítást, de jelenthet szinonim átfogalmazást, sőt, interpretációt is.

Attól kezdve, hogy egy nyelv függő idézet megszerkesztésére is képes, kiemelt stílusbeli szerepet kap az egyenes idézet. Az egyenes idézet önállóbb nyelvi képződmény, amelyet az őt beépítő szöveg érintetlenül hagy; amely tehát mint egyik szövegdarab rendelődik alá a folyó szövegnek — illetve, ha van, közvetlenül az azt képviselő idéző fő-

mondatnak — mint másik szövegdarabnak.¹ A függő idézet főmondata alárendelt mellékmondatként simítja be az idézetet. A mai magyarban a grammatikai átformálás csak személyeltolódást jelent, azt sem minden viszonylatban (a szabályokat l. HAADER LEA, *Az alárendelő összetett mondatok*. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 488), és egyes határozók, partikulák módosulását. Vizsgált korszakainkban a latin nyelv *consecutio temporum*ának hatására egyéb szabályok is működtek. (Az idézetekkel kapcsolatban l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, *A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben*: MNy. 1988: 421—2; általában: E. ABAFFY ERZSÉBET, *Az igemód- és igeidőrendszer*. In: *TNYt. 2/1*: 168—81.) A függő idézet tehát beilleszkedik a nyelv függő mondatainak sorába — bár némely vonatkozásban felmutat sajátos jellemzőket is —, az egyenes idézés azonban mindig megtorpanást jelent a folyó szövegben. Idéző főmondat és egyenes idézet viszonya a szövegformálás kritikus pontjai közé tartozik: a főmondat éppúgy segítheti, mint gátolhatja az idézet tartalmának érvényre jutását, erősítheti vagy tompíthatja hatását. Mindenképpen késlelteti azonban azt a közvetlen és gyors folyamatot, ahogyan a szavak eljutnak a beszédpartnerhez; ezt a lefékeződést az idézetek írásjelezése, grafikai elkülönítése is fokozza (NATALIE SARRAUTHE, *Párbeszéd és belső párbeszéd*. In: *A francia „új regény”*. Szerk. KONRÁD GYÖRGY. Bp., 1967. 2: 33—4).²

Az egyenes idézés az erőteljesebb, drámaibb hatású fogalmazásmód; alkalmazása éppen ezért erősen stílusréteg- és műfajfüggő. Vizsgált korszakaink levélmagyarázatában például az egyenes és függő idézések aránya 6% : 94%, míg Heltai Gáspár műveiben ugyanez az arány 63% : 37%. Lévén kevésbé grammatikus nyelvi képződmény, az egyenes idézés változása a vizsgált korokban és azokon túl is dinamikusabb (ezért nagyobb helyet is követelt magának az elemzésben). Jelen dolgozatomban, amikor — két korszakra osztva — a magyar nyelv első, nyelvemlékekben gazdag másfél évszázadának egyenes (kapcsolt egyenes) és függő idézéseinek főmondatait vizsgálom, arra keresem a választ: a címben megjelölt időszakban milyen nyelvi elemek és milyen grammatikai szabályok (szabálykezdemények) vettek részt az idézet tartalmának érvényre juttatásában, mik voltak a szükséges és mik a lehetséges tagjai a szerkezetek megformálásának az egyes idézési típusokban. Ezúttal nem törekszem a korabeli jelenségek részletes leírására; történeti korpuszon végzett ilyen jellegű elemzésekre l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, *Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében*: Nyr. 1985: 337—48, Uő.; *A függő idézések a XVI. századi levelekben*: Népr. és Nytud. 29—30. 1985—86: 99—105; Uő.; *A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben*: MNy. 1988: 283—95, 415—25; HAADER LEA, *Az alárendelő mondatok*. In: *TNYt. 2/2*: 534—7; KÁROLY SÁNDOR, *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája*. In: *TNYt. 2/2*: 824—34.

Az első vizsgált korszakom a kódexek kora (a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig tartó időszak), a második pedig a könyvnyomtatás megindulásától a XVI. század végéig tartó évtizedeket foglalja magában. Az első korszakból származó vizsgálati anyagomat „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak törzsanyaga képezi, amelyet tallózó gyűjtéssel egészítettem ki. A második korszakból való vizsgálati anyagom a mintegy 3000 adatot tartalmazó rendszeres gyűjtéséből származik (az adatok származási helyének felsorolását és a források rövidítésének feloldását l. MNy. 1988: 283—4).

¹ A *főmondat*, *alaptag*, *utalószó* terminusokat mind az egyenes, mind a függő idézésekkel kapcsolatban használom, lévén szó mindkét esetben alárendelésről (egyszer szövegtani, egyszer mondatnani értelemben).

² Köszönöm FEHÉR ERZSÉBETnek, hogy felhívta figyelmemet az idézett cikke, és köszönetet tartozom igen gondos konzultánsi közreműködéséért is.

A TNyt. kötetei — az elemzés célkitűzésének megfelelően — az egyes kategóriák minél részletesebb leírására és a korszakon belüli változatok és változások bemutatására töreksenek. Ebből következik, hogy a más szempontok szerint esetleg szorosabban összetartozó jelenségek itt a leíró grammatika osztályainak megfelelő fejezetekben külön tárgyaltnak. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a történeti vizsgálatba olykor a magyar nyelv általánosabb, kortól függetlenebb jelenségeinek a leíró számbavétele vegyül (ez a legtöbb esetben azzal magyarázható, hogy az első jelentősebb nyelvemlékes korról, tehát a későbbiek szempontjából afféle kiinduló helyzetről van szó). Így még a TNyt. legalaposabban kidolgozott fejezetei sem tesznek feleslegessé újabb vizsgálatokat, amelyek a grammatika teljességre törekvő rendszerezéséhez képest részlegesebb szempontokat követnek ugyan, ám másféle kiindulással fogják vállatára az anyagot. Kétségtelen azonban, hogy ezekhez a vizsgálódásokhoz is megkerülhetetlen alapot jelentenek a TNyt. eddig megjelent kötetei.

Az idézeteket tartalmazó szerkezetek felépítése a kódexek korában már eléggé kiforrott képet mutat ahhoz, hogy jelentősebb átalakulások nélkül megfelelően szerepének az anyanyelvű reneszánsz irodalom (s a korabeli hivatalos és magán nyelvhasználat) sokféle műfajának szövegeiben is. Bizonyos szerkezeti és ezzel összefüggő szóhasználati elmozdulások azonban megfigyelhetők a két korszak során, köztük olyanok is, amelyeken majd további változások alapulnak. Az egyenes idézések vizsgálata emellett műfaji, szövegformálás- és befogadásbeli kérdésekre is rámutat.

Dolgozatomban a következő témákkal foglalkozom. Az idéző főmondat: megléte, hiánya; nyelve (latin, magyar); elhelyezkedése; szórendje. Az idézetek írásbeli jelölése. Az alaptag: a *mond* dominanciája; a kettős alaptagok; a tranzitívítás erősödése; az *úgy mond* szerkezet. Az utalószó: gyakorisága; jellemző formái; hangrendje; helye.

2. Az idéző főmondat

A) Az idéző főmondat megléte a vizsgált korszakokban hosszabb párbeszédek esetén is általánosnak mondható. Nem példátlanok, de ritkaságszámba mennek a főmondat nélküli, tehát mindenfajta írói kommentár híján álló egyenes idézetek; kivéve a speciális szerkezetű, kérdés–feleletre épülő katekizmusok és a második korszakból fennmaradt drámák párbeszédeit. A függő idézetekhez pedig, mint a függő mondatokhoz általában, mindig tartozik főmondat. Abból a szempontból, hogy elsőként vizsgált korszakunkban mennyire szigorúan hozzátartozik a főmondat az egyenes idézethez, tanulságos összevetni a XVI. század első magyar nyelvű párbeszédes művét, a Sándor-kódexbeli „Három köröstyény leány” történetét (21—31) annak latin eredetijével, a Hroswitha von Gandersheimnek tulajdonított vallásos játékkal, a Dulcitus-szal (KATONA LAJOS, Hrotsuiha Dulcitusának régi magyar fordítása: ItK. 1901: 385—402). A latin szöveg szintisztán drámái: pusztá párbeszédekből áll, a megszólalások előtt csak a szereplő neve olvasható. A magyar fordító-átdolgozó azonban a mű példázat jellegére összpontosít, és magyarázatokkal igyekszik ellátni a megszólalásokat; így segítve a szövegben tájékozódni a drámaolvasáshoz nem szokott hazai közönségnek. (A művet inkább olvasásra, semmint előadásra szánhatták, úgy tudjuk, nem is mutatták be; l. DÖMÖTÖR TEKLA, A kelet-európai nemzeti nyelvű reneszánsz színjátszás és dráma. In: A színház világtörténete. Főszerk. HONT FERENC. Bp., 1986. 1: 236; de vö. Régi magyar drámai emlékek. Szerk. (és a bevezetés vonatkozó részét írta) KARDOS TIBOR. Bp., 1960. 1: 113). A fordító a párbeszédsorozat minden megnyilatkozásához idéző főmondatot szerkeszt, és helyenként egyéb elbeszélő részletekkel is kiegészíti a művet: a történetet történetmondássá alakítja, azaz drámából epikát formál. Miközben narrátorként a megszólaló és az olvasó vagy

hallgató között közvetít (kommentál), szét is választja őket: a szereplő így nem közvetlenül, hanem rajta keresztül szól a befogadóhoz. Bár ezzel jelentősen tompul a szöveg dráma(i)sága, természetesen narrátorral együtt is színpadra állítható, de a szereplők megszólalásának közvetettsége — a képzeletbeli idézőjelesség — az előadás során is megmarad.³

Idéző főmondatok nélküli megnyilatkozásokból szerkesztett szöveg az első korszakunkban mindössze egy van: a párhuzamos megszólalásokból álló „Vado mori” a Példák könyvéből (74—81). Itt a megszólalókat a szövegrészenként visszatérő „elmegyek meghalni” szövegkezdet és az utána következő „bemutatkozás” különíti el egymástól. (A magyarban ez a bemutatkozás teljesebb, egy-egy tagmondatot foglal el, míg a latinban általában csak egy közbevetett szóval történik.)

Csak kivételesen és a latin eredetit követő jelenség, amikor a rövid tagmondatokból álló kommentált párbeszéd sor egyik láncszemében elmarad az idéző főmondat: „Es kèzdec ötèt Mi azezt Il’tes vagy è tè / Es mōda / Nē vagoç / [Ø] ppha vag è te / [Non sum. Ø Propheta es tu?] Es fèlèle Nem” (MünchK. 85rb; hasonlóképpen a többi fordítás párhuzamos helyén is).

Minimalizált idéző főmondat áll néha második korszakunkban a Bibliából származó idézetek mellett: ilyenkor a locus pusztá megnevezése építi be az idézetet a folyó szövegbe. A szerkezetet még tovább tömörítve rejtett idézet jön létre, ha a származási hely megemlítését nem követi idézet. Ez a második korszakunkban előforduló jelenség arra vall, hogy az író saját magához hasonló bibliai műveltségű olvasókra számíthatott, akik az utalást azonosítani tudják, és a szerkezetet olvasáskor kiegészítik a szövegből kihagyott idézettel.

B) A magyar–latin kétnyelvűség a korban többféleképpen is létrehozhat bilingvis egyenes idézéseket. Latin nyelvű idéző főmondatot magyar nyelvű idézet követ egyes perszövegekben, amelyeknek a lejegyzői, mert számukra így az egyszerűbb, megtartják a hivatalos szöveg latinját, és az eljárás állandó részeit ezen a nyelven vetik papírra, míg a peres felek és a tanúk szavait — elhangzásuknak megfelelően — magyarul rögzítik. A jelenség független az idézés fajtájától; nemcsak szövegsíkok találkozásokor — egyenes idézésben —, hanem a mellékmondatként jelentkező függő idézésben is mutatkozik: „In persona egregii Nicolai Horuath Andreas Akacz dicit: *Im latom, hogý az en jobagiom fogoly*” (1594: Úsz. 233); „In persona sua Benedictus Literatus proposuit tali modo, *hogý eo neký volna valami ioszaga è szemelyeknel*” (1590: Úsz. 226).

Az idézet tekintélyét növelendő magyar nyelvű idéző főmondatot latin nyelvű idézet követhet egyházi művek bibliai szavakat vagy vallási gondolkodók mondásait tartalmazó szerkezeteiben. Ha a szöveg szerzője elegendőnek tartja, hogy csak azok értsék a szavakat, akik latinul is tudnak, nem fordít. Ha szélesebb rétegekhez kíván szólni, magyarul is leírja az idézetet (latinul esetleg rövidíti): „nagyon el keferődeenek es ereffen kezdeenek fyrnya mondwan *O prudentissima virgo magistra nostra ... precamur te esto memor nostri O domina magnifica*” (ÉrдыK. 484);⁴ „Még CHRISTVS wrunkis meg köszöni az ő Apostolinac, monduan: *Vos permansistis mecum in tentationibus meis. Luc.*

³ A művet drámaként számon tartó modern kiadásban (Magyar drámaírók, 16—18. század. Bp., 1981.) azonban a szöveget gondozó NAGY PÉTER tipográfiai megoldások segítségével elrejtí a narrációt: az idéző főmondatokat úgy kezeli, mint a drámaközlésekben szokásos sor eleji szereplőmegnevezések sajátos formáját, az elbeszélő részeket pedig a dráma szerzői utasításaként közli.

⁴ WACHA BALÁZSNak — egyéb hasznos tanácsaival együtt — köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a típusra.

22. *Tú meg maradtatoc en velem az en kisirtetimbe*” (BornÖrd. 224);⁵ „azon keresztffecgöt kyt zent halalanak előtte bezedeewel mert zertzót vala, zent halalaa wtan meg Confirmaalaa ... mondwan [Ioh XIX.] *Math vltimo. Ite docete omnes gentes baptizantes eos. 2c. mennyetek el tanohatok mynden neepeket awag nemzetóket meg keresztólween ewket atyanak es ffywnak es zent leeleknek neweeben*” (ÉrdyK. 71).

A latin nyelvű szövegközlés hosszabb részleten át is tarthat. Az ismeretlen fordítótól származó verses Szent Katalin-legendában (Érsekújvári Kódex 447—520, Sövényházi Márta másolata) az idéző kifejezés után olykor több soron át először latinul és prózában, azután magyarul és versben következik az idézet. És bár ebben a műben az idéző főmondatok magyar nyelvűek, mindig latinul olvasható a szereplő (és beszédpartner) megnevezése, aminek címszerű kiírása lényeges segítség a nagyobb beszédszakaszokat tartalmazó szövegben való tájékozódáshoz.

C) Az idéző főmondat elhelyezkedése hasonló a két vizsgált korszakban. Az egyenes és a függő idézésben is szinte mindig bevezetésül szolgál az írói kommentár: a főmondat kevés kivételtől eltekintve megelőzi az idézetet. Az első korszakban elvétve találkozni az egyenes idézetbe ékelt idéző főmondatral, amely gyakrabban a több tagmondatból álló idézet két tagmondata közé kerül, és kevesebbszer áll a tagmondatot megszakító valódi beékelésként. A hátra vetett idéző főmondat még ritkább. Mindkét utóbbi szerkezet arról tanúskodik, hogy a szövegalkotó az idézetet fontosabbnak tartja a hozzá fűzötteknél, ezért azzal indít, ő maga pedig a háttérben maradván toldja be az alanya és a *mond* állítmányra — azaz az idézet származásának megadására — szorítókozó idéző mondatot: „Iaÿ azert vram mindõn hato istenõm zent Bernard mõgia mert az el változathatatlan ioert ... L'hak egh vesseis faradnya rezeltetyk” (LobkK. 99); „Mert keth kepen az vr isten mõgia soktam en az en valaztofitam meg latogatnom” (LobkK. 101); „Zegenyeknek nawalyayokerth, ees nawalyafoknak fyralmokeerth ymmar fel tamadok wr mondyá” (KeszthK. 18—9).

Második korszakunkban a beékelés és a hátul álló főmondatú egyenes idézésen kívül a fordított mondatrendű függő idézés is előfordul. A szerkezetek elsősorban versekben, prozódiai okokkal magyarázhatóan jelentkeznek: „Euryalult niluã te igen ßeretõd az aßbonnak aßt monda, Tõlem el titkolod de meg lasd kinek hiß” (PatE. D1a); „Mondodé emberneç ha iõ igy ßõlla” (BogA. F2a); „Boßut alnac kiralion azt kialtiac” (EnyG. A3a). Ezekben a szerkezetekben a főmondat többnyire utalószó segítségével fűzi szorosabbra az idézettel való viszonyt mind az egyenes, mind a függő idézésben. (A függő idézet belső szerkezete azonban a függőség lazulásának jeleit mutatja: gyakran elmarad a kötõszó, és többnyire hiányoznak a latin coniunctivus visszaadására egyébként gyakran használt igealakok is.) Ugyancsak prozódiai okokból az idézet is beékelõdhet az idéző főmondatába, szétválasztva a kettõs idéző alaptagok igéit: „felele ßent Illyes egy Balat fe fély te nekie eßt mongya” (SztárIl. g4a). — Már folyamatban lévõ nyelvi változásra utal az *ügy mond* második korszakunkra gyakoribbá váló beékelés (és kötõszó nélküli) használata (l. lentebb).

D) Az idéző főmondat szórendjére az egyenes idézésben mindkét korszakunkban jellemzõ, hogy a magyar nyelvben alapvetõ alanyi rész — állítmányi rész elrendezés mellett (SV) igen gyakori az állítmányi rész — alanyi rész sorrend (VS); ez utóbbi elsõsorban a folyamatos párbeszédre jellemzõ (WACHA BALÁZS, A mondat szõrendje. In: TNyt. 2/2: 178). A főmondatok élén gyakran mechanikusan ismétlõdõ igék (fõként a *mond* és olykor a *felel* — l. lentebb) jelzik, hogy újabb megszólalás következik. A na-

⁵ Az adat más kiadásból való, mint az eddigiek, ezért lapszámozása is eltérõ (Bornemisza Péter: Ördõgi kísértetek. A kiadást gondozta ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai K., Bp., 1955.).

gyobb hírtéket ilyenkor — tudniillik, hogy ki beszél — a második helyre került alany hordozza. (Idevágó példák a 4. A) alfejezetben található: SándK. 22, 27.) A függő idézésre a VS sorrend nem jellemző. A jelenség nem feltétlenül, bár talán többnyire összefügg a latin eredetivel: „Es monda a3 attya [Dixit enim Ø:] fokat efmerek leny halalos bewnben” (JókK. 95); „ffelele frater malleus [Respondit frater Masseus:] Dragalatos attyam ...” (JókK. 130).

3. Az idézetek írásbeli jelölése

Vizsgált korszakainkban még ingadozik annak jelzése, hogy a szövegben más megszólaló szavai következnek. Speciális írásjellel egyik idézetfajtát sem jelölik. Az egyenes idézetet nem írják külön bekezdésbe, még folyamatos párbeszéd lejegyzésekor sem. Így az olvasónak vizuális jelzések nem nyújtanak kapaszkodót a szövegsíkváltás előtt. Az egyenes idézeteket a kódexek korában nyelvemlékenként, illetve scriptoronként különbözőképpen jelölik; a tagolás módja általában követi az adott műben a többi mondat tagolására vonatkozó gyakorlatot. Így gyakran bármiféle írásjel nélkül következik az idézet (KESZLER BORBÁLA, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. NytudÉrt. 141. sz. Bp., 1995. 49), máskor leginkább virgula (vesszőféle) vagy pont áll előtte; az idézet egyaránt kezdődhet kis- vagy nagybetűvel. Kivételes esetnek számít, hogy a Sándor-kódexbeli „Három körösztýen leány” történetének (SándK. 21—31) scriptora speciális grafikai elkülönítést alkalmaz az idéző alaptagok (vagy az idéző főmondatok) jelölésére: több-kevesebb következetességgel rubrummal és aláhúzással tagol a párbeszéd sor első „jelenetében” — de a továbbiakban már nem él ezzel a módszerrel. A kódexek korában a függő idézetek írásjelezése is ingadozik: nyelvemlékenként, nyelvemlék-csoportonként illeszkedik a többi alárendelő összetett mondatnál követett írásjelhasználati szokásokhoz. A leggyakoribb, hogy semmilyen írásjellet nem találunk előtte; ez egybevág azzal a tapasztalattal, hogy a *hogy* kötőszó előtt gyakran nincs írásjel (KESZLER i. m. 48), mivel a pregnáns kötőszók maguk is szinte tagolójelként működnek (HAADER LEA, Kísérletek ómagyar kori szövegemlékeink tagolásának értelmezésére. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ, SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 248), de szerepelhet a tagmondathatáron pont, vesszőféle — vessző vagy virgula — és kettőspont is. A függő idézetek ebben a korban általában kisbetűvel kezdődnek, bár nem példátlan a nagybetűs kezdés sem.

Nyomatásban az egyenes idézet kezdetének leggyakoribb írásjele a pont vagy a vessző (a gondolatjel, idézőjel későbbi keletű jelölési mód); és a kettőspont sokféle szerepe között néha már feltűnik az idézetjelölő funkció is (KESZLER i. m. 63—4). Az írásjelezés tehát egyelőre még mindig nem különbözteti meg az egyenes idézést az egyéb tagmondatok jelölésétől, viszont elterjed a nagybetűs idézetkezdés. A függő idézeteknél az alárendelő összetett mondatok tagmondatainál szokásos vessző és a kis betű az általánosabb forma.

4. Az alaptag

A) A *mond* erős dominanciája mindkét vizsgált korszakunkra jellemző; a *mond* és az egyéb idéző kifejezések használatának arányai a XVI. század végéig csak kevésbé módosulnak. A különbségek inkább az idézési típusok, semmint a korszakok között vannak. A függő idézésekben mindkét korszakban sokkal változatosabbak az idéző kifejezések, mint az egyenesekben; egyúttal kisebb bennük a *mond* aránya. Az, hogy a má-

sodik korszakra némileg csökken a *mond* részeseése, elsősorban szintén a függő idézésben terjedő egyéb idéző alaptagoknak köszönhető.

A *mond* főleg a szó szerinti megnyilatkozás bevezetésének, a szövegsíkok változtatásának az eszköze, s így az olvasó számára — grafikai elkülönítés híján — az új megszólalás legbiztosabb jelzője függetlenül attól, hogy az adott mű szereplőjének megnyilatkozásához vagy például auktoritásoktól származó részlethez kapcsolódik-e. Vizsgált korszakainkban a *mond*-tól különböző megnyilatkozásigék (és más szófajok: igenevek, főnevek, többnyire funkcióigés szerkezetekben) többsége nem bukkan föl egyenes idézet alaptagjaként. A kivételek: legtöbbször (de még így is igen kis arányban) a *felel*, a *kér*, ritkábban a *kérd(ez)*, a *parancsol* és szórványosan olykor egy-két más ige. Leggyakrabban azonban helyettük is a *mond* szerepel: „*Monda* fabius mý okaerth *mondanak* amazok. Merth erős hitöweek” (SándK. 24); „katerny meg ees kerdy ... hoğ myt kelyõn neky tenny ... az remete *erre monda* ... ha meg l'athatnad yoo wolna” (ÉrsK. 462).

Megjegyzendő: a *felel* a vizsgált korszakokban ritkábban szerepel a '(kérdésre) válaszol' beszédett jelentésben, gyakrabban áll a *mond* szinonimájaként 'erre (ezt) mondja' értelemben, a „második” megszólalást jelölve. (A példákat l. a fejezetrészen belül lentebb: SándK. 22, BodK. 23; l. még KÁROLY SÁNDOR i. m. 828 is; a TESz. és az EWUng. azonban nem tart számon korabeli hasonló jelentést.) A *mond*-tól különböző alaptagok aránya az egyenes idézésben a második korszakra csak kis mértékben növekszik.

Az alaptagok megoszlása azt mutatja: a közlést jelentő igék (igenevek, főnevek) többségének „idéző ereje” gyengébb a *mond*-énál, azaz tranzitivitásuk foka alacsonyabb. Így ezek a szók — az előbb említett kevés kivételtől eltekintve — önmagukban, a *mond* valamely formájával való megerősítés nélkül eleinte valószínűleg még nem képesek betölteni az egyenes idézet alaptagjának szerepét, ugyanakkor lehetnek a folyó szöveg sikjából ki nem lépő többszörösen jelölt tranzitivitású függő idézet alaptagjai. (A *mond* különböző formáival szerkesztett kettős alaptagokról l. lentebb. Az idéző szerkezetek tranzitivitásáról: H. MOLNÁR ILONA, Hangutánzó igék tranzitívva válása a magyarban: MNy. 1974: 300 és kk.) Csak függő idézettel fordulnak elő önállóan például a következő, beszédettett jelölő vagy a megnyilatkozásnak valamely jellemzőjére utaló igék (és származékaik): *dicsekszik*, *kérkedik*, *megeküszik*, *rendel*, *pirongat*, *fedd*, *ajánl*, *panaszol*, *bevádol*, *hív*, *küld*, *jajgat*, *súg* stb. Emellett a függő idézések között — a magánéleti nyelvhasználathoz közelebb álló szövegekben — már az első korszaktól folyamatosan adatosolható valódi idéző kifejezés nélküli, jelentéssűrítő szerkezetek is, amelyekben az eredetileg nem közlést kifejező ige magába szívja a megnyilatkozás jelentését (bár a tagmondatok egyszerű ok- és célhatározóiként is értelmezhetők): „naponkynth ream *fvithnak* hoğh meg fzyeseg nekÿk” (1530: MNy. 1941: 352); „Es *oda jöth walla* hozam, hoğj en borth agÿak nekÿk” (1587: Úsz. 94).

A *mond* önálló használatából fakadó monotónia, amely a mai szem (fül) számára stílustalannak tűnne, a korban természetesnek hat a legkülönbözőbb műfajokban. A *mond* a szöveg szerzőjének háttérbe húzódását segítő puritán alaptag: jelzi az idézetet, de valódi írói kommentárt nem ad hozzá. Amennyiben a szerző mégis kommentálni kívánja a megszólalást, elsősorban határozókkal pontosít (például *sírva mond*, *sírással mond*).

A korszakainkból kiemelt tizenegy dramatikus — de idéző főmondatokkal szerkesztett — művet és műrészletet áttekintve⁶ azt tapasztaljuk, hogy az idézések 70%-ában

⁶ Mária-síralom a Winkler-kódexből (75—99), Devóciós passió a Weszprémi-kódexből (16—112), Devóciós passió az Érsekújvári-kódexből (77—102), A test és a lélek vetélkedése a Nádorkódexből (312—42), Az élet és a halál vetélkedése a Példák könyvéből (65—74), Bűnök és érények vetélkedése (Vetélkedés a lélekért) a Bod kódexből (13—5), Az apostolok vetélkedése a Köny-

a *mond* az alaptag, 15%-ot képviselnek a *mond*-dal álló kettős alaptagok (ezekről l. lentebb), és 15%-ot az önállóan álló egyéb megnyilatkozásigék (igenevek, főnevek). Utóbbiak közül 12,5% a *felel* (többnyire 'erre (ezt) mondja' jelentésben) és 2,5% a többi ige aránya. Ezek: *kér, kérd, szól, felkiált, sirat*. Az egyes típusok művenkénti előfordulását megfigyelve azonban az is megállapítható, hogy mindkét korszakban akadnak művek, amelyeknek szerzője (átdolgozója, fordítója) a szokásosnál gyakrabban tér el a *mond* használatától.

A *mond* és az egyéb igék előfordulási arányainak vizsgálatokor külön érdeklődésünkre tarthat számot a Sándor-kódex párbeszédekből álló szövege, a „Három körösztýén leány” története (21—31). A párbeszéd összes megszólalásához kapcsolódik idéző főmondat, amelyek — mint már szó volt róla — az ismeretlen magyar fordító önálló betoldásai; így a szerkezetek felépítésében legalábbis közvetlen latin befolyással nem kell számolnunk.

A párbeszédsorozatban az előbb tapasztaltaknál is nagyobb arányban, 83%-ban szerepel a *mond*, 16%-ban a *felel*, és egyetlen esetben tűnik fel egyéb ige, a *kérd* (kerekítve 1%). A *mond* valamely formájával szerkesztett kettős alaptagokat (l. lentebb) — egyetlen kivételtől eltekintve — nem lehet a szövegben találni. A százalékszámok tanúsága szerint a szerző helyettük is inkább az önálló *mond*-ot választja.

A szöveg elején hosszabb részen át a *mond* és a *felel* meglehetősen következetesen váltakozik a szereplők megszólalása szerint. A legelsőként álló *felel*-t a szerző megerősíti a *mond*-dal (ez az egyetlen kettős alaptag), majd a továbbiakban önállóan használja az igét. Az igék a szereplőváltáson túl a beszédettré általában nem utalnak: a *mond* a 'közöl' jelentésen kívül 'kérdés' és '(kérdésre) válaszol' értelemben is szerepel, a *felel* elsősorban az 'erre (ezt) mondja (ezt kérdezi)', s csak ritkábban a '(kérdésre) válaszol' jelentésben áll: „*Monda az Laazaar: mýt akar ez: miLoda bolondsaaq uagyon veeletoq feleele agapes mýnemø bolondsaaqnak yegeeth esmerød mý bennønq lenný: Monda az Laazar nýlwan ualooth es igøn nagýoth. felele agapes mýLoda az. Monda az Laazaar: Imez az hog az mý tórwenýønqeth nem akarýatok tartaný. de haznalatlan kørøztýen tórweñ tartaas vtan ýaartok. kiben semmý hazzon nýnLen feleele agapes: ez elýen Bezedøderth el vezt isten tegødeth. es mýnd hoozaad tartoooth. monda az Lazaar ez meg bolondwlth. vígeek el elølem*” (SándK. 22).

Ez a szerkesztésmód tudatos írói törekvést mutat: az olvasó (hallgató) számára megkönnyíti a párbeszéd követését, amikor a szereplők váltakozását a felváltva használt két igével jelzi. A jelenség rövidebb részletek erejéig — és sokkal kevésbé következetesen — később is felbukkan a szövegben, közöttük azonban hosszú szövegszakaszokra elhalványul, és az igék váltakozásának helyébe a *mond*-nak a korban tipikus mechanikus használata lép.

Ennél a szövegnél is jóval következetesebben váltakoznak a párbeszéd résztvevőinek szavait bevezető idéző főmondatok a Bod-kódexbeli „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (13—5). A hús megszólalásban tíz *ezt (azt) mondja* és másik tíz *reá felel mondván* (kétszer más szavakkal megtoldott) idéző alaptag váltja egymást. A *reá felel* jelentése minden esetben: 'erre (ezt) mondja'. A szerkezetben a *reá* is érzékelteti, hogy „má-

vecse a Szent Apostolok méltóságáról c. kódexből (35—9), Három körösztýén leány a Sándor-kódexből (21—31), Székely István: Mátyás királynak egy trufája a Krónika ez világnak jeles dolgairól c. műből (219v—220r), Heltai Gáspár: Mátyás király és a kolozsvári bíró a Krónika az magyaroknak dolgairól c. műből (179r—v), Heltai Gáspár: Egy nemes emberről és az ördöggről a Száz fabulából (R4—S4). A szövegek összegyűjtve olvashatók: Régi magyar drámai emlékek. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1960. 1: 391—580.

sodik” megszólalás következik (ez ritkaság, de nem példa nélküli; vö. ÉrsK. 462: *erre monda*, l. a fejezetrészen belül fentebb): „Az keuelseg *azt mond’a*, Fell’eb[a]<e>n vağ. mindeneknel, azert taré fel fejedet, Az alazatosag *rea felel monduan*, Emlkezzeel meg zegen naual’as, mert rothatatosság vağ es fereg, meg kell halnod. Hiw dicoseg *ezt mond’a*. Mutassad ki a iot, kitt tezz. hog ionak es zentnek *mond’anak* Vrnak felelme *rea felel monduan*. Az iot nem kell embernek tennye ez el mulandokert” (BodK. 13).

A szereplőváltakozást jelző igehasználat kivételes jelenség. Tipikus példa a *mond* ismétlődő használatára a „Három körösztýen leány” történetének másik részletéből: „*monda* nekýk vaarius. agapes es Cionia engedýetok en tanaLLimnak aldozzaatok az istenoknek, *mondanak* ok. az orok attýa istennek es fywnak es zent leloknek zonetlen aldozonk, *Monda* varius azt en tý nektok tanaLLa nem adom soqth meeg kennal es attul tiltlaak. *monda* agapes ne tilL mert soha nem aldozonk az baluanýoknak, *monda* varius ne legetok kemen zýwóeek” (SándK. 27).

A második korszak párhuzamos szövegfeldolgozásainak idéző alaptagjai is áru- kodnak nyelvhasználati különbségekről. Mivel ezekben a szövegekben a párbeszédnek nem a mű alapszövetét alkotják, csupán részei az epikai alkotásoknak, itt kevésbé játszik szerepet a megszólalások elkülönítésének szempontja, így a különbségek leginkább egyéni ízlésen alapulnak.

A névtelen szerző tollából származó „Ponciánus császár históriájá”-ban a *mond* igen kívül egyetlen más idéző kifejezés sem áll a szereplők megszólalásai mellett. Heltai Gáspár „Ponciánus császár históriája” című művében a pusztá *mond* gyakori használata mellett a szerkezeteknek több mint negyedében változatosabb kifejezőkészlet szerepel (többnyire a *felel*, *felel és mond*, *szól és mond*).⁷

Más művében máshogy szerkeszt Heltai. Ezópusz-feldolgozásának, a „Száz fabulá”-nak a szövegét az egyenes idézetek és a pusztá *mond* alaptag uralják, míg Pesti Gábor „Ezópusz fabulái”-ban a *mond* alaptagon kívül színesebb idéző kifejezéseket is használ (pl. *dörög*, *ordít*, *kér*, *könyörög*, *tanácsot ad* stb.).⁸ Gyakrabban él függő idézéssel és az ezekben egyedül is megálló beszédttet jelölő igékkel, de az egyenes idézésekben is szívesen használ változatosabb igéket, melyeket a *mond* formái közül általában az első ígéről leszakadó *úgy mond*-dal told meg (l. lentebb).

Egyenes idézet idéző szavaként tehát csak lassan szorítanak maguknak teret a *mond*-tól különböző közlésigék. Legkorábbi példánkban a *szól* szerepel (Königsbergi Töredék és Szalagjai); vizsgált korszakainkban azonban ez az ige önmagában állva ritkábban fordul elő. A *mond* és a *szól* szinonímiájára vö. mégis: „kèzde i^c *mondani* [coepit Iesus dicere] a• golèkezètecn^c Ianofoz Mit mentètecki a• kietlèbè latnotoc” (MünchK. 17ra—rb; hasonlóan: Sylvester 16b) ~ „kezde Jefus *zolnya* az fokaffaghnak Janofrol: My lathny meenetek kywe az pwztaban” (JordK. 385; hasonlóan: Pesti 21r, Károlyi 10v). (Harmadik, önállóan is használatos szinonimaként a *beszél* említendő, amelyet különösen kedvel például az Érsekújvári Kódex 447—520 alatt szereplő Szent Katalin-legenda fordítója.)

B) A *mond* valamely formájával szerkesztett kettős alaptagok az egyenes idézés jellemzői. Független idézésben való ritka felbukkanásuk az egyenes idézés hatásának tulajdonítható. A szerkezetek fajtái a következők.

Felel és mond típus: beszédttet jelölő vagy a megszólalást jellemző igével alkotott, többnyire kötőszós mellérendelő kapcsolat (a szerkezetek zömében az első helyen a *felel* és a *kérd* igékkel), illetve ennek legelterjedtebb utalószós változata: *felel és úgy*

⁷ A két szerző más-más kiadás alapján dolgozott (l. pl. RMNy. 1: 326, 332), ennek is része lehet a különbségekben.

⁸ L. az előbbi lábjegyzetet (l. pl. RMNy. 1: 83, 247).

mond (az úgy *mond* szerkezeteit l. lentebb): „*Felèle* Iang τ *moda* ... tünmagatoc vallonoc ènnèkem tanofagot” (MünchK. 87rb); „Es *kezdec* ötèt τ *mōdanac* nèki | A3e2t tè mit kèzèztèlž ha tè nē vag x^{cs}” (MünchK. 85rb—85va)

Felel mondván típus: valamely megnyilatkozásigének a *mond* határozói igenevével álló szerkezete, amely első korszakunkban a bibliafordításokból sűrűn adatható latin *dicens* (< héber *lémor*) visszaadásaként terjedt el: „megh kerívlee mýnd ýzrahelnek népéth, es *zola* nékýk *mondwan* Twǵátok ...” (SzékK. 14); „Vgan azon zenth Bernard eg Thañyltvañának vg• *ir vala mondvan*• Az alazatosság L’ak : nem zokot dýczekõdný” (LobkK. 33); „*panaβolkodnac ... monduán*. Kár hogy nem ehetem e’ io étekebe” (HeltR. L6b).

Ezekben a kettős idéző kifejezésekben az elsõül álló ige a beszédített, a megnyilatkozásnak a kommunikációs folyamatban betöltött szerepét jelzi, vagy a megnyilatkozásnak valamely jellemzőjét emeli ki, míg az idézetet a *mond(ván)* építi be a szerkezetbe (vö. KÁROLY: TNYt. 2/2: 827 és kk.). Így a *mond(ván)* bármely, közléssel járó ígéhez (és főnévhez: *beszéd, szózat, vers, imádság, ének* stb.) társulhat — mint itteni és későbbi, az úgy *mond* szerkezettel kapcsolatos példáink némelyikéből is látszik.

A *mondván* akár ugyanolyan monotonná válhat adott szövegrészen belül, mint más szövegben a *mond*. A Példák Könyve egyik művében, az „Élet és halál vetélkedése”-ben (65—74) a párbeszéd összes idéző főmondatát a *mondván* zárja, amely így, miközben szinte a későbbi kettősponthoz hasonlóan jelzi, hogy megszólalás következik, sajátos ritmust is kölcsönöz a dramatikus szövegnek.

Felelvén mond típus: a funkciómegosztó kettősség jelentkezhet úgy is, hogy a beszédített jelölő vagy a megnyilatkozást jellemző igének a határozói igenevéhez kapcsolódik a *mond* ige (ritkábban mind a két szó határozói igenév): „Iefus ílmeǵ *feleluén, monda*, Fiaczkáim, mely nehéz azoknak, kik pénzõkbe biznak, Iftennek orlzagába bé menni” (HorvKr. B2a); „fõl βoual *kialtuan* imezt *mondgya* vala fíralmas enekeben. Rolam moft efmerem csak azok bodogok” (SztárÉ. 112); „es *felelvén* v nekik *mondvan* kiteknek zamara vag õkre• kvttba esik : nem de leg ottan• ki hvzia azt zombaton e” (DöbrK. 376).

Bibliafordítási párhuzamok olykor együtt mutatják a különböző szerkezeteket. Ha a latinban igeneves szerkezet áll, ezt a korai fordítások általában megtartják. A későbbiek közül Sylvester János fogalmaz a leggyakrabban ezeken a helyeken igenévvél (és nála is többször a XVII. századi Káldi György). Gyakran igével szerkeszt viszont Pesti Gábor és igen sokszor Károlyi Gáspár is; így a második vizsgált korszak bibliafordításainak nyelvében a *felel és mond* típusú szerkezet felszaporodik a *felelvén mond* típusúak rovására. Példáink azonban azt is érzékeltetik, hogy a fordítói törekvések nem feltétlenül következtesek: „E tizenkettõt èzèzte i’ *pananLoluanè* nèkiec *monduá* [praeciapiens eis *dicens*] Poganocnac vtaba ne mennètec” (MünchK. 16ra) ~ „Ez tyzenkettõt bõczata el Iefus *paranczolwan* hw nekyk, es *mondwan*” (JordK. 382) ~ „Ezeket, e3 týzenket zamwt, el bochata Iefus, kýknek *paranchola* ees *monda*” (Pesti 18v) ~ „Ez tizenket Bám βerint valo apofstolokat elboczatá Iefus / eł űnekiek *paranczolatot ada ezt monduān*” (Sylvester 14v) ~ „Ezekef tizenkettè el kulde Iefus es *meg parantfolá* nèkiec, *monduán*” (Károlyi 9v); „hafonlatnac a• val azt vlõ gèzmekechez kic *vuqltuè mondnac* õ felecñ / [qui clamantes coequalibus *dicunt*] Mú vigafagos enèket enèclèc” (MünchK. 17rb) ~ „kyk *kyathwan* hw feleynek *mondnak*” (JordK. 386) ~ „jwelnèk az ew tarfoknak, *mondwan*” (Pesti 21v) ~ „jũoõltenek az ű tarfainak / eł ezt *mongák*” (Sylvester 17r) ~ „*kiálnac* az o tárfaínac. Es ezt *mondgyác*” (Károlyi 11r).

Adott szövegrészen belül is váltakozhat a kétféle forma, ami pontos szinonímiát valószínűsít: „Az bekeseg *rea felel* es ezt *mond’a*, Mell’ igen sok bozzusagokat zenvedett te eretted az xp̄s ... at’afiusagos egeñlõseg *rea felel monduan*. ... iob es haznalatos ha magadat meg alazod” (BodK. 14); „Es az zyz marya yli keseruen *fyrattya wala monduan*

Oh ennekem en zent Fiam ... maria magdalena es ezenkeppen *fyrattya uala*: Wram en ede| mesterem ...” (ÉrsK. 101—2).

Az idézetre vonatkozó utalás, amely a kettős idéző alaptag második szava előtt áll — l. az előző példák némelyikét is — még inkább szétválasztja a két kifejezés kétféle funkcióját: a beszédtetet kifejező ige elkülönül az utalószós *mond(ván)* és az így hozzá szorosabban kapcsolódó idézet együttesétől. Ez a szerkezet a második korszakra jellemzőbb: „ömaga Salomon *imadkozik*, ... es *eft mondgya*: En WRam Iftenē, adgy te űolgadnac engedelmef űüuet” (HeltR. H7b); „az Iften neki *meg hatta vala ezt monduan*. El ne tauozzec az en törüenimnec kōnue az te űadtu|” (KárK. C5a).

C) A tranzitivitás erősödésének következtében a *felel és mond, felel mondván, felelvén mond* szerkezetű kettős idéző kifejezéseket lassanké megritkulnak, majd a későbbiekben eltűnnek. Mint már szó esett róla, bizonyos — a *mond*-től különböző — igék már az első korszakban (sőt, azt megelőzően is) önmagukban állva is képesek voltak arra, hogy idézzenek, bár ekkor ez még ritkább jelenség volt; gyakrabban álltak ezek az igék is a *mond* valamely formájával együtt.

Egymás mellett élő lehetőségek voltak tehát: „Az elet *kerde* az halalt *monduan* Nemdee my fewldy emberek alhatunkee te hatalmaffagodnak ellene ... *Felel* az halal az eletnek *monduan* bolondul kerded mert nalatoknal nagygyal erew|b vagyok” (PéldK. 50), valamint: „Es *kēzdec* ötēt Mi azezt Iftes vag è tè / ... Es *fēlèle* Nem” (MünchK. 85 rb). Párhuzamos fordításokban is tetten érhető a kétféle szerkezet: „*kere* ez dichwseges zenttet *monduan*. Kerlek atiam...” (VirgK. 43) ~ „*kere* zent fferenczet: kerlek teged attyám ...” (JókK. 45). Jelentéseesebb cserével: „Bē menuetec ke• a• házba *kōzōnnētec* nēki *mōduan* [salutate eam dicentes f Bekēlég è háznac” (MünchK. 16ra—rb) ~ „Bē ménuēn pedig az házba, *kōbōntfētec* az ház népēt, *ilyen módon*: bekelég ez háznac” (Károlyi 10a).

Ha a másoló az előtte fekvő szöveghez képest többletként önkéntelenül leírja a *mondván*-t — méghozzá egy több ezer soros vers ritmusát és rímét megtörve —, ez arra utal, hogy nyelvérzéke szerint nagyon erősen odakíváncozna az utóbb törölt igenév (a tekintet félresiklásából adódó tévesztésre nem gondolhatunk, mivel a közeli szövegkörnyezetben nem fordul elő a szó): „es ew az czazart meg meevete mert ew bezedet ygen thewrltthe [’formálta’] [*mondwaan*] ... Ez wylagban nagy few wrak Es kyk ty wattok romayak ... Im laffátok akarattyat” (ÉrsK. 481).

Az egyenes idézet mellett önálló alaptagként álló *felel, kérd(ez), parancsol* és társaik a *mond* mellé felsorakozva (korszakainkban még csak szórványos használatban) nemcsak a ’megszólal’, hanem a ’közöl valamit’ jelentés kifejezésére is és a közlés szó szerinti tartalmának megadására is képesek, annak ellenére, hogy eredendően intranzitív használatúak. Igen gyakori általános ragozású alakjuk ellenére is már tranzitívak: idéző erejük elegendőnek bizonyul egyenes idézet felvételéhez. A másodikként vizsgált korszakra bővül az önálló idéző erővel rendelkező igék köre, és lassanként növekszik használatuk gyakorisága is; az előbb felsoroltak mellett pl. a *könyörög, fogad, firtat, meghagy, áld, gyón, köszönt* stb. is előfordul.

Korábban maga a *mond* is hasonló utat járhatott be a ’szól, beszél’ intranzitív jelentéstől az idézet felvételére is alkalmassá tévő tranzitív ’közöl valamit’ jelentésig. Ezt látsszanak igazolni az általános ragozású (*úgy, eképpen*) *mond* + egyenes idézet korszakainkban gyakori — utalószós vagy utalószó nélküli — szerkezetei. (Korai ómagyar kori példáink csak a Königsbergi Töredék és Szalagjaiból vannak, itt többször is — ugyan-csak általános ragozásban — az *úgy, azonképpen szól* egyenes idézeti utalószó és alaptag együttese fordul elő. A kései ómagyar korban találkozni lehet még a szintén mindig utalószós és általános ragozású *így, eképpen, ilyen szerrel beszél* szerkezetekkel is; l. a 4. A) fejezet végén álló utalást az ÉrsK.-re).

Az egyenes idézettel álló idéző ige a XV. század előtt jellegzetesen általános ragozása volt (BÁRCZI GÉZA, A tárgyias igeragozás használatának történetéből: MNy. 1958: 263—5). Példáink is igazolják, hogy a tendencia, amely szerint az egyenes idézettel általános, a függővel határozott ragozása alaptag áll, a XV. századtól bomlásnak indult. Az egyenes idézet alaptagjával álló igék tárgyasságának foka azonban még a XVI. században is elmarad a kötelezően tárgyat vonzó igékétől, így saját későbbi használatuktól is (E. ABAFFY ERZSÉBET, A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században: MNy. 1982: 155—7). Vizsgált korszakainkban a függő idézet alaptagja határozott és általános ragozása is lehet (előbbi a gyakoribb): „*meg hagyák neký hog többbe oda ne menne*” (SándK. 26); „*imezt mongáuala: halakat adok teneköd*” (KazK. 73); „*paranczolok teneked ... hogy ... meg alý*” (JókK. 44); „*Felelnék zent doktorok ehre : hogi harom okaert*” (DebrK. 22).

Bár a legtöbbször előforduló formában, az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyében — utalószó nélkül — helyesírási egybeesés miatt nem állapítható meg a ragozás, a többi adatból kitűnik, hogy az egyenes idézet alaptagja többségében általános ragozása: „*Es monduala It nelegýen lakafonk*” (JókK. 121); „*Es én mondéc: WRam lften: te tudod aßt*” (HeltV. G8a).

Az ingadozás jól megfigyelhető a bibliafordítások párhuzamos szövegeiben. Az egyes fordítók általában felváltva használják a kétféle alakot, de a tendencia azt mutatja, hogy második korszakunkra nő a határozott ragozása formák aránya: „*Ἰσὺν ἔμβειν^ε fia euèn τ iuan / τ mondnac im faldoclo ἔμβειν*” (MüncK. 17va; hasonlóan: Pesti 21v) ~ „*El ywee embernek ffya, ywan es eween, es azt mongyak ...*” (Jord. 386; hasonlóan: Sylvester 17a, Károlyi 11a); „*tahat mond megfozdoloc èn hazába*” (MüncK. 19ra; hasonlóan: JordK. 391, Pesti 25r) ~ „*Legottañ ezt monga ...*” (Sylvester 19v; hasonlóan: Károlyi 12v).

A *mond* korábbi intranszitivitását mutathatják esetleg az első vizsgált korszakunk latin fordításaiban jelentkező — de a másodikban már nem szereplő — efféle kettősségek is: „*felelven iesus monda • az törven tvdoknak es fariseosoknak mondván Illik e zombaton vigasztania*” (DöbrK. 376); „*Annak okaert Ugy mond zent ambrus zvzefsegrevl valo kevnveben. monduan. legen tý nektek az zvz marianak elete. mykeppen keepben meg jrt*” (CornK. 2v). Ezek a szerkezetek arról árulkodhatnak, hogy a *mond* éppen úgy megkaphatta az idézet beépítésére szolgáló *mondván*-nal való megerősítést, mint ahogy a *felel*, *kérd*-félék. (Másfelől azonban a többi ige mellett gyakran használt — és így az idézet kezdetének jelzésévé is váló — *mondván* a latinban és az azt követő magyarban analógiás alapon, szintisztán redundáns elemként is odakerülhetett a *mond* mellé.)

Ugyanaz a folyamat ismétlődik több szinten. Vizsgált korszakainkban már olyan igék is idézhetnek — kettős alaptag részeként vagy önállóan —, amelyek nem feltétlenül megnyilatkozással járó tevékenységet neveznek meg: „*Azzonekppen vigabtyalya Christus Wrunc az oueit, Matth. 10: A tú főieteken valo haybáloc, Vgy mond, mind meg bámláltattanac*” (HeltV. G3a); „*tufakottac egy maffal: Vallyon azis ninczê raytad?*” (BornÖr. 791a).

A megnyilatkozást jelölő ige azután ennek a folyamatnak az analógiájára elmaradhat azokból az idéző mondatokból is, amelyekben nem szerepel másik idéző ige. Vizsgált korszakainkban azonban még ezek az általános formák: *előáll és mond ~ mondván, rátekint és mond ~ mondván, jön és mond ~ mondván, megölel és mond ~ mondván, hív és mond ~ mondván, küld és mond ~ mondván* stb. A későbbiekben terjed majd el az a forma, amelyben a megnyilatkozással együtt zajló cselekvés igéjéhez (főnévéhez) önállóan is kapcsolódhat idézet, bár a jelenség már a kései ómagyarban és a középmagyarban sem példa nélküli: „*kateryna nagy ekellen lee terdeplek Es ylyen kepen remenkewdek Oh ennekem en ydwelfegem ...*” (ÉrsK. 518); „*Azt meg lata az ó bent Anya, Oh en áldot zent Fiam, nem czudalom hogy te neked fel indult a' te keleuenved*” (BornÖr. 808a);

„Soha az en ßiuemben meg nem ßünt a’ te eiyel es nappal aitómon valo zórgetéled: Ely az Iften nec, ßolgály az Iften nec” (VásI. 13a). (A jelentéstömörítő idéző szerkezetéről: HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondatan alapjai. Bp., 1969. 258—61 és kk.; MOLNÁR ILONA, A *dicsekszik, hogy...* mondat típusáról: Nyr. 1974: 402—4; DÖMÖTÖR ADRIENNE, A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondat egységeinek kapcsolatáról: Nyr. 1983: 478—80. A szerkezet magyar nyelvi elterjedtségéről: az oroszsal kontrasztívan: KLAUDY KINGA, Az idéző mondat egység igéiről: Nyr. 1986: 214—22, a franciával kontrasztívan: DÁNIEL ÁGNES, Szó — szöveg — szer — szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. NytudÉrt. 132. sz. Bp., 1990. 72—85.)

D) Az *úgy mond szerkezet* külön figyelmet érdemel a *mond*-dal alakult idéző kifejezések sorában. Az *úgy mond* egyenes idézet idéző kifejezéseként többféle, koronként változó szerepben is feltűnik. (A függő idézésbe az *úgy mond* csak ritkán szivárog át az egyenes idézésből.)

Utalószónak és igének ez az együttese vizsgált korszakainkban önállóan is idézhet. A nagy arányban szereplő általános ragozású *mond* alaptag mellett álló leggyakoribb utalószó az *úgy*; a szerkezet a korban éppen annyira kézenfekvő, mint később az *azt mondja* lesz. Amikor tehát az idézetet utalószóval is nyomatékosítani kívánják — ez gyakran fordul elő bibliai szavak, szentek, egyházi tudósok mondásainak idézésekor —, legtöbbször az *úgy mond* kerül az idéző főmondatba: „Mert *vég mond* az 3 zent iras Mind az teoφ mind az neki engedo f igenlo kinnal kintatnac” (GuaryK. 24—5); „*vgy mod* a’ Christus Iesus. Bizony bizony mondom tunektec: Valaki az én Igémet halgattya ..., annak orec élete vagon” (HeltV. F5b). Ez a gyakori együttállás adhat alapot arra, hogy az *úgymond*-ot hivatkozásiigének tekintse az elemző (az eredetileg utalószóból és igéből álló szerkezetet már összeforrott alakulatnak tartva: KÁROLY SÁNDOR i. m. 825). Gondolni lehetne arra is, hogy a korban az *úgy mond* ebben a szerepében esetleg a faktivitást jelölje (*úgy mondta = megmondta*), ám ezt nehéz volna bizonyítani, annál is inkább, mivel a *megmond* is használatos.

Több tényező mutatja, hogy az idézet előtt álló *úgy mond*-ban az utalószó és az ige megindult az összeforradás útján: az utalószó elég stabilan mély hangrendű (szemben az egyenes idézésre jellemző tendenciával — l. lentebb); állítmányi rész — alanyi rész sorrendnél is együttesen szerepelnek (amely elrendezésben egyébként nem szokott utalószó állni; l. lentebb), és gyakran egybe írják őket — igaz, legalább annyiszor külön állnak, és olykor az utalószó hangrendje is, az igeforma is módosul.

Az *úgy mond* szerepelhet más igék (igenevek, főnevek) idéző erejének megerősítésül is. A szerkezetek egyik részében legtöbbször az idéző főmondat végén áll, és az (*é*)s kötőszóval kapcsolódik a főmondat előző részéhez. Főként első korszakunkban gyakran áll a *szól* mellett. Ezekben a szerkezetekben a fentebb tárgyalt *mond(ván)*-éval párhuzamos a szerepe: „Ith *zol* a leloç a testnec *es vgmond* O Ńauala’assagos test” (NádK. 314); „Atyám halotam *hogý zoltal* *es vgy montal*. Vram smi *vagy te*” (VirgK. 43).

A szerkezetek másik részében az *úgy mond* távolabbra kerül: gyakran az idézetbe (az idézet tagmondatai közé vagy egyetlen tagmondatának mondatrészei közé) ékelődik. Ez a mondatrend főként a második korszakunkra jellemző; az *úgy mond* ezekben a szerkezetekben bármely megnyilatkozásigéhez kapcsolódhat: „Ere az Mykola ezt felelthe, *Wagyon, vgy mond*, de ennekem nýnchen” (1586: Úsz. 83); „Igy énekel a’ ßent Ezekhias kiraly is: I|a. 38: *Wram, Ezekből, vgy mond*, él az ember” (HeltV. G3a—b).

Az idéző mondatától távolabbra szakadt *úgy mond* az idézetből a folyó szöveg szintjére utal vissza. Vannak szövegek, például Sztárai Mihály: „Igaz papságnak tüköre”, amelyekben az egyenes idézeteket rendszeresen megszakítja — s így a többi mondattól elkülöníti — az idézetbe ékelt *úgy mond*. Hosszabban idézett szövegdarab esetén a be-

ékelés jelzi, hogy még tart az idézet. Olykor a függőből egyenesbe váltó idézetet, azaz a beszélőváltást jelzi; többször áll ebben a funkcióban például Pesti Gábor „Ezópus fabulái” című művében: „Az eb azt mongya wala hogy ... nam idejébe ewys eleg eb wolt volna, de a mynt latom (*wgymond*) femmÿ nem kellemetes hazon nekÿl, myg zolgalhatalak zeretel” (F2b); „Akorö meg hagya nekÿk az annÿok hogy femmÿt ne felnenek mert ha (*wgymond*) az wr az araft baratÿra hallasztotta ... nem zÿkfeleg hogy tÿteket inset el wigÿelek” (R1b).

Az *ügymond*-nak ezekre a szerepeire azonban kevesebb példa akad. Sokszor szerepel viszont (többnyire a második korszakban) az idéző mondatáról leszakadt *ügymond* egészen rövid, akár néhány szóból álló egyenes idézetben. Úgy tűnik, egyre inkább rutinszerű közbevetésként kerül a szövegbe. Gyakran megjelenik a *mond* mellett is, sőt a *mond* + *mondván* mellett is előfordul: „Es egy kezÿlek kÿnek iob zÿue wala *monda*, myt felewn[t !] (*wgy mōd*) hejaba?” (PestiE. F3a); „La hogy *mond* a' bent Mathe Euan-geliomanac hetedic reßében. Meg otalmazzatoc, *vgmond*, tinnen magatokat” (SztárIg. G5b—G6a); „*monda* azért az ördög az azzoñiallat kepeben ... *mondvan*. Nezmeg *vgmond* engomet hatvliis mikepen el'ol' neztel” (LobkK. 82—3).

A beékelten álló *ügymond*-ban az utalószó és az alaptag eredeti szerepének halványulását mutatja, hogy együttesük többnyire állandó formában és magában állva ékelődik be az idézetbe, a két szót gyakran egybe írják, a nyomtatott szövegekben a közbevetés sokszor zárójelbe kerül. Az *ügymond* szerepének, jelentésének fakulását az teszi lehetővé, hogy a kettős idéző kifejezések első — beszédttetet jelölő vagy a megnyilatkozást jellemző — szavának idéző ereje egyre inkább elegendőnek bizonyul arra, hogy önmagában, a *mond* nélkül is idézzon. Az eredetileg a kettős alaptagok részét képező *ügymond* és *mondván* idéző funkciója ebben a folyamatban átszíneződik. (Jelentésük a későbbiekben erősen módosul: az *ügymond* 'kvázi' és a *mondván* 'mert' árnyalatú jelentése a legutóbbi évtizedek fejleménye; az ÉrtSz. még nem tartja őket számon, az ÉKsz. — régebbi és újabb jelentését összevegyítve — csak az előbbit szótárazza.) Az *ügymond* második korszakunkban megfigyelt rutinszerű, a folyó szöveg szintjére visszautaló használatát a későbbiekben — elsősorban a szóbeliségben, illetve az azt imitáló irodalomban — az *azt mondja* veszi át. Ez utóbbi a vizsgált korszakainkban még csak ritkábban használt, és többnyire tartalmas idéző kifejezés. A folyamat azonban elindulhatott már akkoriban mind a *mond*, mind az *azt mondja* irányában is, párhuzamosan az *ügymond*-dal vagy önállóan: „felele kiralynac Mikheas propheta, él az Isten *vgymond* maid igazat mondoc ... él az iften *monda* ninch ezeknec vroc” (SztárIl. i4b); „felele a' bent illyes en vagyoc *abft monda*, menyel az vradhoz” (SztárIl. h1b).

5. Az utalószó

A) Az utalószó-használat gyakorisága növekvő tendenciát mutat; ez általában is jellemző folyamat az alárendelő összetett mondatok körében. Számottevőbb azonban a gyarapodás az egyenes idézésekben: a kései ómagyarban az egyenes idézeteknek mintegy a negyedét képviseli utalószó az idéző főmondatban (KÁROLY SÁNDOR a TNyt. 2/2. törzsanyagára vonatkozóan ennél is jóval kisebb, 14%-os arányt mutat ki: i. m. 826); második korszakunkban, a középmagyar kor első évtizedeiben az utalószós szerkezetek aránya már bő egyharmadnyi. A második korszakban a függő idézésekben is ugyanakkora az utalószós szerkezetek aránya, ez azonban alig jelez növekedést az első korszakhoz képest (amikor is a függő idézésben lényegesen elterjedtebb volt az utalószózás, mint az egyenesben). A függő idézésekben jóval gyakrabban szerepel utalószó, mint a nem idézeteket tartalmazó tartalomkifejtő alárendelő mondatkapcsolatokban. (Az első

korszakra nézve vö. HAADER LEA idézett TNyt.-fejezetével: 513, 537, 553; a második korszakból egyelőre nem állnak rendelkezésre hasonló adatok.)

Az utalósók használatát több tényező is befolyásolhatja. Utalósó főként az alanyi rész — állítmányi rész sorrendű (vagy rejtett alanyú) főmondatokba szokott kerülni (SOV, ritkán SVO), az állítmányi rész — alanyi rész elrendezésükbe jellemzően nem (VS). Az utóbbiakban a *mond* előtt olykor előfordul az *úgy* (OVS), amely tény az utalósó és az ige kapcsolatának szorosságát (az összeforrás határán állásukat) mutatja. Mivel az állítmányi rész–alanyi rész sorrend főként a folyamatos párbeszédnek jellemzője, a dramatikusság szövegekben ritkábban található utalósó. Kivétel: ha a szerző a folyamatos párbeszédben is SV sortrendet tart, például a Bod-kódexbeli „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (13—5). (Mindkét elrendezésre találhatók példák a 4. A) alfejezetben: SándK. 22, BodK. 13, SándK. 27.)

Az utalósók használatának gyakoriságára más műfaji jellegzetességek is hathatnak. Az egyenes idézések körében a magánéleti nyelvhasználatban kevésbé honos az utalósós szerkesztésmód, mint a fentebb stílushoz tartozó művekben; legsűrűbben azok a műfajok tartalmazzak utalósós egyenes idézést, amelyekre a más művekből vett hivatkozások nagy száma jellemző (agendák, posztillák, tanítások, vitairatok, elmélkedések). Egyetlen szerző művei között is nagy eltérés lehet az utalósó-használat tekintetében: Heltai Gáspár „Vigasztaló könyvecské”-jében 77%-ban, míg a „Ponciánus császár históriájá”-ban 0%-ban tartozik utalósó az egyenes idézetekhez. A függő idézésekkel kapcsolatos műfaji gyakorlat egységesebb; a levelekben és a periratokban kiemelkedően magas az utalósók aránya.

Bibliafordítások párhuzamos helyei szemléletesen mutatják, hogy a szövegalkotó nyelvérzékétől függhet, odakerül-e az idéző főmondatba az utalósó. Az egyenes idézésbeli utalósó-használat erőteljes terjedésére jellemző, hogy a bibliafordítás szözszerintiségének követelménye az egyenes idézettel kapcsolatban megengedi, hogy a fordító utalósóval toldja meg az alaptagot, míg a függő idézésekben a bibliai szövegekben többnyire megmarad a latinra jellemző utalósó nélküli szerkezet. Második vizsgált korszakunkban Sylvester Jánosra jellemző leginkább, hogy utalósóval szerkeszti az egyenes idézéseket; Károlyi Gáspár többször, Pesti Gábor kevesebbszer, de szintén egyaránt élnek ezzel a megoldással. (Előzményükként a Jordánszky-kódexben fedezhető fel olykor a törekvés az egyenes idézésbeli utalósó-használatra; ez az első korszakunkban, mint szó volt róla, még kevésbé jellemző). Elsősorban a tárgyi utalósók aránya nő, így használatuk terjedése összefüggésben van az alaptag tárgyassági fokának növekedésével. A szövegpárhuzamok gyakran mutatják az utalósó nélküli, általános ragozású és az utalósós vagy utalósó nélküli határozott ragozású alaptagok váltakozását: „mezt iot łang nem euen fem iuan *mondnac* [et dicunt] / qđđogot val” (MünchK. 17rb) ~ „Mert el ywee Janos, fem eweek, fem ywek, es *azt mongyak*, hođ erdeg vađon benneer” (JordK. 386) ~ „El iwe Ianos, ky nem ezyk fnem yzyk wala, ees *azt mondak*, hođ ewrdege vagođon” (Pesti 21v) ~ „Mert eliöue az Janos / ki fem iĳik fem iĳik / es *ezt mongäk* üneki. Ördög vagođon ű benneer” (Sylvester 17r) ~ „Mert el iott az (kereztelo) Iános, f-nem eĳic, fem iĳic, es *azt mondgyac* hogy ordog vagođon benneer” (Károlyi 11r); „Es međ a• golëkeđzëtec Ludalkodnac vala *mondnacuala* [et dicebant] / Nemde eđ dauid fia e” (MünchK. 18rb) ~ „es czodallyak vala mynd az fereghök, es *mondnac vala*: Nem de ez ee az dauid ffya” (JordK. 389) ~ „Ezen mynd az feregek el chodalkozanak, ees *mondnak wala*, Nemde eđ e az Daudid fya” (Pesti 23v) ~ „Es az nipek mind elczudalkozänänek / es *ezt mongäk vala*. Nemde ezi az Daudidnak fia” (Sylvester 18v) ~ „Es el almëlkodëc az egëđ fokafäg, es *ezt mondgya vala*, nemde eđ Däuidnac amaz fia” (Károlyi 12r).

Kiemelkedően magas az utalószók aránya a verses Szent Katalin-legendában (Érsekújvári Kódex 447—520). A szöveg utalószókban való tobzódására jellemző, hogy nem egyszer több utalószó is összetorlódik az alaptag előtt: „az doktor hog meg halla katherynaanak *ezt ygy* mondaa Leany hyzem azt gondolod hogy bolondal waygon dolgod” (487); „magat rayok haragwta de ynkab felefeleghere kynek mondwan Es *ez zerrel ygy* bezelwen Azzony Iambor thees myt zolaz” (512).

B) Az idézésekre jellemző utalószók között az egyenes idézésben az *igy* ~ *úgy* a leggyakoribb, nagyrészt — de nem kizárólag — az önállóan álló *úgy mond* sűrű használata miatt. Terjed az *ezt* ~ *azt*; sokszor használatos az *e(zen)képpen* és az *imezt*. A függő idézésben az *azt* ~ *ezt* és a beszédettet jelentő alaptagok különböző határozói vonzatainak megfelelő utalószók a leggyakoribbak.

Ritkaság, hogy a szövegalkotó tudatosan kiaknázza az egyes idézetfajtákra jellemző utalószós szerkezetek különbségét. „Az apostolok vetélkedése”-ben (Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 35—9) az egyenes idézetek majdnem teljes következetességgel vagy utalószó nélkül, vagy *úgy* utalószóval állnak — a párbeszéd szereplőinek aktuális megszólalásai az előbbi, a korábban mondott vagy leírt megnyilatkozások az utóbbi módon —, míg a párbeszéd szereplőinek szavait függő idézetként felelevenítő szerkezetek az *azt* utalószót tartalmazzák: „Mynt abraham ky *vgh* mond vala: hogh meryek en zolgalnom az vr ystennek” (35); „Monda zent yanos ewangelista: ... en zwz vgyok” (36); „Janos te *azth* mondod hogh zwz vagh” (38).

A verses „Szent Katalin-legendá”-ban (Érsekújvári Kódex 477—520) nemcsak nagy számban, hanem kiemelkedően sokféle formában szerepelnek utalószók; a szövegben gyakori idéző főmondatok változatosságához nagyban hozzájárul a korban meglegelően színes utalószókészlet. A következő formák váltakoznak benne: *ezt* ~ *imezt* ~ *azt*; *igy(en)* ~ *imígy(en)* ~ *úgy*; *ily(en) szerrel* ~ *imilyen szerrel* ~ *eszerrel*; *ilyenképpen* ~ *ezképpen*; *ily*; *ez*.

C) Az utalószó hangrendje a vizsgált korokban még nem jellemzi markánsan az idézés típusait. (Ismeretes, hogy a későbbiekben az egyenes idézésben a magas, a függőben a mély hangrendű utalószó lesz általános.) Az arányokból és elmozdulásaikból az állapítható meg, hogy a függő idézésekben ezen a téren is kiforrottabbak az utalószóhasználati szokások, mint az egyenesben. Míg az egyenes idézésekben az elsőként vizsgált korszakban alig valamivel több a magas, mint a mély hangrendű utalószó, és a magas utalószók aránya csak a második korszakban nő meg, a függő idézésekben már az első korszakban jelentős számbeli fölényben vannak — és a második korszakra is maradnak — a mély hangrendű utalószók.

Az utalószó hangrendjének kiválasztása lehet esetleges, mulhat egyéni ízlésen, nyelvjáráson, fogalmazási szokásokon. Akár ugyanazon a párbeszédén belül is váltakozhatnak a magas és mély hangrendű formák. A „Bűnök és erények vetélkedése”-ben (Bod-kódex 13—5) a megszólaláspáronként legalább egyszer kitett *ezt* ~ *azt* utalószóknak csak valamivel több, mint a fele magas hangrendű. A mély változat a szöveg különböző pontjain elszórva áll; úgy tűnik, a scriptor csak színesíteni akarta a nagy számú ismétlődő szerkezetet.

Az *úgy mond* fordulatban már a felbukkanásától kezdve stabilnak látszik a veláris változat, mégis akad egy-egy adat, amelyben a szövegalkotó az *igy*-et választja: „Kíról *ígmond* zent Bernard dopter / Tudom hog az en erdömöm nem eleg enneköm” (NádK. 57); „*igy mond* uala: Az zep tizta teztan” (SándK. 2r).

Vannak kódexek — a Guayk-, a Nádor-, a Winkler-, az Érsekújvári és a Debreceni Kódex —, amelyek valószínűleg nyelvjárási okokból szívesen élnek a palatális hangrendű változatokkal (HAADER LEA, „*eez myt mondaaz myes twgyok*”: NévtÉrt. 15. 1993: 136). A „Szent Katalin-legendá” utalószóinak fentebbi felsorolása mutatja, hogy az Érsekújvári

Kódex ezen szövegében a számos magas hangrendű forma mellett mindössze kétféle veláris formát találunk. Ezek is igen ritkán és mindannyiszor speciális funkcióban tűnnek föl: az *úgy* a tekintélyektől idézett szavakat bevezető *úgy mond* szerkezetben, az *azt* függő idézet alaptagja előtt. A bibliafordításának egyenes idézeteibe gyakran utalószót illesztő Sylvester János a palatális változatot használja, az olykor hasonló megoldással élő Jordánszky-kódexben, Pesti- és Károlyi-bibliában változó a hangrend.

Olykor különböző funkcióban mutatkoznak a magas és mély hangrendű formák, függetlenül az idézet fajtájától. A peres ügyek jegyzőkönyveinek műfaji velejárója, hogy a megszólalásokat utalószóval nyomatékosítják. A XVI. századi perszövegek egy részében — elsősorban a szalónaki uradalomban lejegyzett iratokban — megfigyelhető, hogy a tárgyalás során a jelen helyen és időben elhangzó mondatokra rendszeresen palatális utalószó mutat, függetlenül attól, hogy az idézet egyenes (kapcsolt egyenes) vagy függő. A tényállás felidézésekor a múlt helyen és időben elhangzott mondatokat tartalmazó különböző fajtájú idézésekben döntő többséggel veláris utalószó szerepel; főleg egyenes (és kapcsolt egyenes) idézésekben azonban feltűnik a palatális változat. A vizsgált szerkezetekben két szabálykezdemény küzdelmének lehetünk tanúi, melyek közül korszakainkban még egyik sem működik következetesen. Egyrészt: magas hangrendű forma mutat a helyben és időben közelebbire, mély a távolabbira; másrészt: magas hangrendű forma mutat a szövegen kívülre (a másik szövegsíkból átemelt egyenes és kapcsolt egyenes idézetre, amely az előtte álló kötőszó ellenére lényegileg szintén egyenes idézet), mély a szövegen belülre (a folyó szöveg mondatává alakított függő idézetre).

D) Az utalószó helye általában az alaptag előtt van, a szerkezetek kisebb részében azonban az idéző főmondat alaptagot követő részében áll. A mai nyelvben (a legbiztosabban az elől álló kijelentő, állító főmondatban) akkor kerül hátra és válik hangsúlytalanná az utalószó, ha az idézet a mondatban témaként szerepel; ha az idézet réma, ami a gyakoribb, az utalószó elől áll és hangsúlyos. (KIEFER FERENC, *Some semantic aspects of Indirect speech*. In: *Direkt and Indirect Speech*. Ed. FLORIAN COULMAS. Berlin — New York — Amsterdam, 1986. 207—8.) Vizsgált korszakainkban a szerkezetek szórendi felépítése ebben a tekintetben még nem olyan egyértelműen szabályozott, hogy a téma–réma tagolódást kifejezze; az idézet rémaként áll akkor is, ha az utalószó hátra kerül. Néha azonban fokozottabb figyelemfelkeltő szerepe lehet a szokatlannabb szórendű utalószós szerkezetnek: „Attyam ... hallak tegedett 30lnj ... *monduan a 3t | ky* vagy te” (Jókk 45); „ergalmazofyam *mongyad* akar chak *azth*, hogh halyak meegh the veeled” (Winklk. 91).

6. Át- és kitekintés

Az alábbiakban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatos formában következik a korabeli idéző főmondatok jellemzésének összefoglalása, amelyet a mai nyelvállapotra vonatkozó megállapítások egészítenek ki. Ez utóbbiak inkább a tájékozódást megkönnyítendő, semmint a közvetlen összevetés szándékával kerültek ide, hiszen a vizsgált korszakok óta eltelt négy évszázad alatt még jelentős változások történtek az idézések szerkezetében, használatában, és a mikrodiakronia vizsgálati módszere azt követeli, hogy a kései ómagyar és a korai középmagyar korszak nyelvállapotának, folyamatainak feltérképezése a középmagyar korszak további részének elemzésével folytatódjon; vö. KÁROLY SÁNDOR, *Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz*. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Szerk. IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZÜTS LÁSZLÓ. *NyudÉrt.* 104. sz. Bp., 1980. 48—50.

Szempont	Korabeli egyenes	Főbb változás a korban	Korabeli függő	Főbb változás a korban	Mai egyenes	Mai függő
nincs főmondat	ritka	a drámákban gyakori lesz	nincs ilyen	—	gyakori	ritka (leszakadt mellékmondat)
a főmondat helye	kevés kivétellel elől	lassan terjed a beékelés	kevés kivétellel elől	—	elől, hátul, beékelve ⁹	kevés kivétellel elől
a főmondat szórendje	SV, VS	lassan fogy a VS	SV	—	elől: S(O)V hátul, beékelve: VS ¹⁰	S(O)V ¹⁰
írásbeli jelölés	scriptor-, ill. nyelvemlékfüggő	nyomtatásban írásjel + nagybetű	scriptor-, ill. nyelvemlékfüggő	nyomtatásban vessző + kis betű	speciális írásjelek ¹¹ + nagybetű	vessző + kisbetű
az alaptag	a <i>mond</i> dominál; kettős alaptagok	lassan terjednek más igék is ¹²	más igék is; nincs kettős alaptag	többféle ige	bármely ige (szervetlen viszonyban)	bármely ige (?) (szervetlen viszonyban)
az alaptag ragozása	többször általános, mint határozott	terjed a határozott	többször határozott, mint általános	—	jellemzően határozott	jellemzően határozott
az utalószózás	feltűnő kisebbségből indul	erősen terjed	kisebbségben van	terjed	elől álló főmondatban gyakori	elől álló főmondatban gyakori
az utalószó hangrendje	magas és mély	terjed a magas	többször mély, de magas is van	—	jellemzően magas	jellemzően mély
az utalószó helye	általában az alaptag előtt	—	általában az alaptag előtt	—	hírértékviszonyokat mutathat	hírértékviszonyokat mutathat

DÖMÖTÖR ADRIENNE

⁹ Jelentéssűrítő szervetlen viszonyban a főmondat leggyakrabban hátul, esetleg az idézet tagmondatai közé ékelten áll.

¹⁰ A neutrális és leggyakoribb elrendezést tekintve. A szerkezetben az (O) a kitehető utalószó.

¹¹ Az írásjelezés a főmondat és az idézet sorrendjétől függ, valamint attól, hogy az idézet a mű szereplőjének aktuális megszólalása-e, vagy korábban mondottak, leírtak elismételése. Az előbbi esetben a gondolatjel a tipikus (akkor is, ha folyamatos, főmondatok nélküli párbeszédéről van szó), az utóbbi esetben pedig kettőspont és idézőjel használatos. (A szabályokról részletesen: AkH. 104—6.)

¹² Az egyszerűség kedvéért itt csak a leggyakoribb idéző szófajt, az igét emlitem.

Tendencies in the development of main clauses of reported speech in Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian

In this paper, the author investigates the reporting main clauses of direct and indirect speech of Hungarian in two periods of its history. She presents the linguistic forms and grammatical rules (or rule-like tendencies) that took part in conveying the content of a quotation, she surveys the obligatory and the optional elements making up the structures, as well as the inferences that can be drawn from the changes that occurred in the two periods. With respect to direct speech, she touches upon issues related to genre, text formation, and reception. Rather than presenting a comprehensive description, she concentrates on phenomena that have not been analysed so far or have been dealt with only sporadically. These are: the presence or lack of a reporting main clause, its language (Latin or Hungarian), its position and word order; the marking of quotes in writing; the dominance of *mond* 'say' as a quoting verb, the issue of double quoting verbs, the strengthening of transitivity, and use of the *úgy mond* 'so says' structure; as well as the frequency, the typical forms, the vowel quality and position of phoric (i.e., anaphoric or cataphoric) pronouns. The paper concludes with a summary which is supplemented by a brief survey of the direct and indirect speech forms of contemporary Hungarian.

ADRIENNE DÖMÖTÖR